

POSTĘPOWANIE ADMINISTRACYJNE I POSTĘPOWANIE PRZED SĄDAMI ADMINISTRACYJNYMI

Wojciech Chróścielewski, Jan Paweł Tarno, Paweł Dańczak

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE

8

POSTĘPOWANIE ADMINISTRACYJNE I POSTĘPOWANIE PRZED SĄDAMI ADMINISTRACYJNYMI

Wojciech Chróścielewski, Jan Paweł Tarno, Paweł Dańczak

SERIA AKADEMICKA

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

WYDANIE

8

PIKTOGRAMY

wskazują ważne elementy
książki i ułatwiają
ich odnalezienie

Ważne

Przykłady

Podstawa prawna
Kontekst prawny

Pytania
Zadania

Rozwiązania
Odpowiedzi

Stanowisko stron
Pogląd

Orzecznictwo

Literatura

Historia

Nowe przepisy

Stan prawny na 16 września 2021 r.

Wydawca
Izabella Małecka

Redaktor prowadzący
Joanna Ołówek

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Witczak

Projekt okładek serii
Wojtek Kwiecień-Janikowski, Przemek Dębowski

Poszczególne rozdziały napisali:

Wojciech Chróścielewski: III, VI, VIII, XII pkt 2, XIII–VII, XIX, XXIX, XXXI pkt 1,
XXXII pkt 3–5, XXXIII pkt 1.1–1.3 oraz pkt 2–6

Jan Paweł Tarno: XX, XXI, XXVII, XXX, XXXI pkt 2–5, XXXII pkt 1 i 2,
XXXIII pkt 1.4, XXXIV–XLIII

Paweł Dańczak: V pkt 3, IX, X

Wojciech Chróścielewski i Jan Paweł Tarno: I, IV, V pkt 1 i 4–6, VII, XI,
XII pkt 1, XVIII, XVI

Wojciech Chróścielewski i Paweł Dańczak: XXII–XXV

Wojciech Chróścielewski, Jan Paweł Tarno, Paweł Dańczak: II, V pkt 2, XXVIII

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujmy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2021

ISBN 978-83-8246-307-1

8. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19; e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	17
---------------------	----

Wstęp	21
-------------	----

Część pierwsza POSTĘPOWANIE ADMINISTRACYJNE

Rozdział I

Zagadnienia ogólne	27
1. Pojęcie i miejsce procedury w systemie norm prawa administracyjnego.....	27
1.1. Uwagi wstępne	27
1.2. Funkcje administracyjnego prawa procesowego	29
1.3. Pojęcie postępowania administracyjnego.....	30
1.4. Pojęcie postępowania sądowniczoadministracyjnego	32
2. Ewolucja unormowań obowiązujących w zakresie postępowania administracyjnego i sądowniczoadministracyjnego w Polsce	32
2.1. Kodyfikacja postępowania administracyjnego.....	32
2.2. Regulacja prawna postępowania egzekucyjnego w administracji	39
2.3. Regulacja prawna dotycząca funkcjonowania samorządowych kolegiów odwoławczych	41
2.4. Ewolucja unormowań dotyczących sądownictwa administracyjnego	42
3. Zakres obowiązywania Kodeksu postępowania administracyjnego.....	45

Rozdział II

Zasady ogólne Kodeksu postępowania administracyjnego	53
1. Pojęcie i rodzaje zasad ogólnych	53
2. Katalog zasad ogólnych Kodeksu postępowania administracyjnego	57
2.1. Uwagi wstępne	57
2.2. Zasada praworządności	58
2.3. Zasada uwzględniania z urzędu interesu społecznego i słusznego interesu obywateli.....	59
2.4. Zasada prawdy obiektywnej.....	61

2.5. Zasada rozstrzygania wątpliwości prawnych na korzyść strony	62
2.6. Zasada współdziałania organów	64
2.7. Zasada prowadzenia postępowania w sposób budzący zaufanie uczestników tego postępowania do władzy publicznej	65
2.8. Zasada udzielania informacji faktycznej i prawnej	67
2.9. Zasada czynnego udziału stron w postępowaniu	69
2.10. Zasada przekonywania	70
2.11. Zasada szybkości i prostoty postępowania	70
2.12. Zasada dążenia do polubownego rozstrzygnięcia kwestii spornych oraz ustalania praw i obowiązków stron	71
2.13. Zasada pisemności postępowania	72
2.14. Zasada dwuinstancyjności	73
2.15. Zasada trwałości decyzji ostatecznych	75
2.16. Zasada sądowej kontroli legalności decyzji administracyjnych	77

Rozdział III

Podmioty postępowania administracyjnego	79
1. Organ prowadzący postępowanie	79
1.1. Pojęcie organu administracji publicznej	79
1.2. Organy wyższego stopnia	90
1.3. Właściwość organu	93
1.4. Wyłączenie pracownika i organu administracji od udziału w postępowaniu	98
2. Strona	112
3. Uczestnicy postępowania na prawach strony	118
3.1. Organizacja społeczna	119
3.2. Prokurator	120
3.3. Rzecznik Praw Obywatelskich	122
3.4. Rzecznik Praw Dziecka	122
3.5. Inne podmioty na prawach strony	122
4. Inni uczestnicy postępowania	123

Rozdział IV

Przepisy porządkowe i środki oddziałujące na przebieg postępowania	125
1. Doręczenia	125
2. Wezwania	131
3. Protokoły i adnotacje	133
4. Metryka sprawy	135
5. Udostępnianie akt postępowania	136
6. Terminy	138
6.1. Rodzaje terminów i ich obliczanie	138
6.2. Przywracanie terminów	140
6.3. Terminy załatwiania spraw	141

Rozdział V

Postępowanie przed organem I instancji.....	149
1. Wszczęcie postępowania	149
2. Postępowanie wyjaśniające	157
2.1. Środki dowodowe	162
2.2. Fakty niewymagające dowodów, domniemanie i uprawdopodobnienia	167
2.3. Forma postępowania dowodowego	169
2.4. Podstawowe zasady postępowania dowodowego.....	171
3. Mediacja.....	174
3.1. Cel mediacji.....	175
3.2. Przesłanki przeprowadzenia mediacji.....	176
3.3. Podmioty mediacji	178
3.4. Przebieg mediacji.....	181
3.5. Protokół mediacji	183
3.6. Tajemnica mediacji	184
4. Zajęcie stanowiska w sprawie przez inny organ	185
5. Zawieszenie postępowania.....	188
6. Umorzenie postępowania.....	192

Rozdział VI

Akty kończące postępowanie	195
1. Charakterystyka indywidualnego aktu administracyjnego	195
2. Decyzja.....	199
2.1. Elementy decyzji.....	199
2.2. Rektyfikacja decyzji – uzupełnienie, sprostowanie i wykładnia decyzji.....	206
2.3. Skutki prawne decyzji administracyjnej.....	209
3. Uгода administracyjna	210
3.1. Kodeksowe pojęcie ugody	210
3.2. Warunki i tryb zawarcia ugody administracyjnej.....	211
3.3. Skutki prawne ugody administracyjnej	212
3.4. Uгода cywilnoprawna w sprawach z zakresu administracji publicznej.....	213
4. Postanowienie	214
5. Milczące załatwienie sprawy	217

Rozdział VII

Postępowanie przed organem II instancji.....	219
1. Środki prawne w postępowaniu administracyjnym	219
2. Odwołanie	220
3. Wniosek o ponowne rozpatrzenie sprawy	224

4. Postępowanie odwoławcze	228
4.1. Przebieg postępowania odwoławczego	228
4.2. Zakaz orzekania na niekorzyść odwołującego (zakaz <i>reformationis in peius</i>).....	237
5. Zażalenie	239

Rozdział VIII

Weryfikacja ostatecznych decyzji administracyjnych i postanowień.....	241
1. Uwagi wstępne	241
2. Wznowienie postępowania	243
3. Uchylenie lub zmiana decyzji	254
3.1. Uchylenie lub zmiana decyzji bez zgody strony	254
3.2. Uchylenie lub zmiana decyzji za zgodą strony.....	254
3.3. Uchylenie lub zmiana decyzji w warunkach nadzwyczajnych	256
3.4. Uchylenie decyzji na skutek niedopełnienia określonych czynności przez stronę	258
3.5. Uchylenie lub zmiana decyzji na podstawie przepisów szczególnych	259
4. Stwierdzenie nieważności decyzji.....	260
5. Stwierdzenie wygaśnięcia decyzji	269

Rozdział IX

Administracyjne kary pieniężne	271
1. Uwagi wprowadzające	271
2. Definicja administracyjnej kary pieniężnej i zaległej kary pieniężnej	273
3. Dyrektywy wymiaru kary.....	274
4. Wyłączenie możliwości nałożenia na stronę administracyjnej kary pieniężnej.....	275
5. Odstąpienie od wymierzenia administracyjnej kary pieniężnej.....	276
6. Udzielanie ulg w wykonaniu administracyjnej kary pieniężnej	277

Rozdział X

Europejska współpraca administracyjna	279
--	------------

Rozdział XI

Odpowiedzialność organu administracji za szkody wynikłe z decyzji administracyjnej	283
---	------------

Rozdział XII

Opłaty i koszty postępowania	293
1. Aktualny stan prawny.....	293
2. Postulaty zmiany regulacji prawnej.....	296

Część druga POSTĘPOWANIE PODATKOWE

Rozdział XIII

Stosunek przepisów Ordynacji podatkowej do przepisów Kodeksu postępowania administracyjnego	303
1. Postępowanie podatkowe jako szczególne postępowanie administracyjne	303
2. Zasady ogólne postępowania podatkowego a zasady ogólne Kodeksu postępowania administracyjnego	306

Rozdział XIV

Podmioty postępowania podatkowego	309
1. Organ podatkowy	309
2. Strona	312

Rozdział XV

Postępowanie przed organem podatkowym I instancji	315
1. Wszczęcie postępowania podatkowego	315
2. Postępowanie dowodowe	317
3. Zawieszenie postępowania	318
4. Przepisy porządkowe i środki oddziałujące na przebieg postępowania	319
5. Akty kończące postępowanie	323

Rozdział XVI

Postępowania mające na celu weryfikację podjętych rozstrzygnięć	325
1. Postępowanie odwoławcze	325
2. Weryfikacja ostatecznych decyzji i postanowień	329

Rozdział XVII

Odpowiedzialność organu podatkowego za szkody wynikłe z decyzji podatkowej	333
---	------------

Część trzecia ADMINISTRACYJNE POSTĘPOWANIA ODRĘBNE

Rozdział XVIII

Postępowania w sprawach sporów o własność i sporów kompetencyjnych	337
1. Pojęcie sporu kompetencyjnego	337
2. Procedura rozstrzygania sporów o własność i sporów kompetencyjnych	340
2.1. Postępowanie przed organem administracji publicznej	340

2.2. Tryb sądownoadministracyjny rozstrzygania sporów kompetencyjnych.....	343
2.3. Rozpoznawanie sporów kompetencyjnych między organami administracji a sądami	344
3. Podsumowanie.....	347

Rozdział XIX

Postępowanie w sprawach wydawania zaświadczeń	349
1. Uwagi wstępne	349
2. Istota zaświadczenia.....	349
3. Zakres podmiotowy postępowania.....	350
4. Postępowanie poprzedzające wydanie zaświadczenia.....	351
5. Akty kończące postępowanie	353
6. Wydawanie zaświadczeń na podstawie Ordynacji podatkowej	357

Rozdział XX

Postępowanie w sprawach skarg i wniosków	359
1. Pojęcie skargi, wniosku i petycji.....	359
2. Właściwość organów.....	363
3. Wnoszenie oraz przyjmowanie skarg i wniosków.....	366
4. Rozpatrywanie i załatwianie skarg i wniosków.....	369
5. Nadzór i kontrola nad postępowaniem	375
6. Podsumowanie.....	376

Rozdział XXI

Postępowanie uproszczone	379
---------------------------------------	------------

Część czwarta

POSTĘPOWANIE EGZEKUCYJNE W ADMINISTRACJI

Rozdział XXII

Przedmiot postępowania egzekucyjnego	383
1. Wprowadzenie	383
2. Zakres regulacji.....	386
3. Źródła obowiązków podlegających egzekucji.....	389

Rozdział XXIII

Podmioty postępowania egzekucyjnego	393
1. Organ egzekucyjny.....	393
1.1. Uwagi wstępne	393
1.2. Organy egzekucyjne obowiązków pieniężnych	393
1.3. Organy egzekucyjne obowiązków niepieniężnych.....	395

1.4. Właściwość organów egzekucyjnych	396
1.5. Nadzór nad egzekucją.....	398
2. Wierzyciel	400
3. Zobowiązany	402
4. Inne podmioty biorące udział w postępowaniu egzekucyjnym	402
4.1. Organ rekwizycyjny	402
4.2. Organ udzielający pomocy obcemu państwu (organ wykonujący) oraz wnioskujący o udzielenie pomocy przez obce państwo (organ wnioskujący).....	403
4.3. Egzekutor	405
4.4. Pomocnicze organy egzekucyjne oraz organy asystencyjne	405
4.5. Dłużnik zajętej wierzytelności	406
4.6. Biegły.....	406
4.7. Pozostali uczestnicy postępowania.....	407
Rozdział XXIV	
Zasady ogólne postępowania egzekucyjnego.....	409
Rozdział XXV	
Przebieg postępowania egzekucyjnego	415
Rozdział XXVI	
Środki prawne w postępowaniu egzekucyjnym	427
Rozdział XXVII	
Środki egzekucyjne.....	435
1. Charakterystyka środków egzekucyjnych	435
2. Środki egzekucyjne należności pieniężnych.....	436
2.1. Uwagi wstępne	436
2.2. Egzekucja z pieniędzy	437
2.3. Egzekucja z wynagrodzenia za pracę	438
2.4. Egzekucja ze świadczeń z zaopatrzenia emerytalnego i ubezpieczenia społecznego oraz renty socjalnej.....	439
2.5. Egzekucja z rachunków bankowych i wkładów oszczędnościowych...	440
2.6. Egzekucja z innych wierzytelności pieniężnych i z pozostałych praw majątkowych	442
2.7. Egzekucja z praw z instrumentów finansowych zapisanych na rachunku papierów wartościowych lub innym rachunku oraz z wierzytelności z rachunku pieniężnego służącego do obsługi takich rachunków	443
2.8. Egzekucja z papierów wartościowych niezapisanych na rachunku papierów wartościowych	446

2.9. Egzekucja z weksla.....	446
2.10. Egzekucja z autorskich praw majątkowych i praw pokrewnych oraz z praw własności przemysłowej.....	447
2.11. Egzekucja z udziału w spółce z ograniczoną odpowiedzialnością....	448
2.12. Egzekucja z ruchomości.....	449
2.13. Egzekucja z nieruchomości.....	451
2.14. Egzekucja z praw majątkowych zarejestrowanych w rejestrze akcjonariuszy.....	454
2.15. Egzekucja należności pieniężnych od państwowych jednostek budżetowych.....	455
3. Środki egzekucyjne obowiązków niepieniężnych.....	455
3.1. Uwagi ogólne.....	455
3.2. Grzywna w celu przymuszenia.....	456
3.3. Wykonanie zastępcze.....	458
3.4. Odebranie rzeczy ruchomej.....	459
3.5. Odebranie nieruchomości. Opróżnienie lokalu i innych pomieszczeń.....	459
3.6. Przymus bezpośredni.....	460

Rozdział XXVIII

Postępowanie zabezpieczające.....	463
1. Pojęcie postępowania zabezpieczającego.....	463
2. Podstawy zabezpieczenia.....	464
3. Wszczęcie postępowania.....	465
4. Przebieg zabezpieczenia.....	465
5. Środki zabezpieczenia.....	467
6. Przekształcenie zajęcia zabezpieczającego w zajęcie egzekucyjne z mocy prawa.....	468

Rozdział XXIX

Koszty egzekucyjne.....	469
--------------------------------	------------

Część piąta

POSTĘPOWANIE SĄDOWOADMINISTRACYJNE

Rozdział XXX

Przedmiot i zasady postępowania sądowoadministracyjnego.....	475
1. Przedmiot postępowania sądowoadministracyjnego.....	475
2. Pojęcie zasad postępowania sądowoadministracyjnego.....	476
3. Katalog zasad ogólnych postępowania sądowoadministracyjnego.....	478
3.1. Zasada dwuinstancyjności.....	478
3.2. Zasada legalności.....	479
3.3. Zasada niezwiązania granicami skargi.....	479

3.4. Zasada udzielania pomocy prawnej stronom	480
3.5. Zasada jawności postępowania	482
3.6. Zasada orzekania według stanu obowiązującego w dacie podjęcia zaskarżonego aktu lub czynności	482
3.7. Zasada dostępu do sądu.....	483

Rozdział XXXI

Zakres działania sądów administracyjnych.....	485
1. Ewolucja zakresu właściwości sądów administracyjnych	485
2. Sprawy sądownoadministracyjne.....	492
3. Właściwość wojewódzkich sądów administracyjnych	495
3.1. Uwagi ogólne.....	495
3.2. Właściwość rzeczowa.....	496
3.3. Właściwość miejscowa.....	512
4. Właściwość Naczelnego Sądu Administracyjnego.....	513
5. Przekazanie sprawy właściwemu sądowi.....	516

Rozdział XXXII

Podmioty postępowania sądownoadministracyjnego	519
1. Sąd.....	519
1.1. Uwagi ogólne.....	519
1.2. Skład sądu	519
1.3. Wyłączenie sędziego	521
2. Referendarze sądowi	525
3. Strony postępowania sądownoadministracyjnego	526
3.1. Uwagi ogólne.....	526
3.2. Skarżący	526
3.3. Organ, którego dotyczy skarga.....	530
3.4. Uczestnicy postępowania	531
4. Zdolność sądowa i procesowa.....	536
5. Pełnomocnictwo w postępowaniu	538

Rozdział XXXIII

Czynności postępowania.....	543
1. Pisma w postępowaniu sądownoadministracyjnym	543
1.1. Uwagi ogólne.....	543
1.2. Skarga	544
1.3. Wniosek o wszczęcie postępowania	551
1.4. Sprzeciw od decyzji kasacyjnej.....	553
2. Akta sprawy.....	554
3. Doręczenia	555
4. Terminy.....	557

5. Uchybienie i przywrócenie terminu	558
6. Posiedzenia sądowe	560

Rozdział XXXIV

Postępowanie przed sądem I instancji	563
1. Wniesienie skargi do sądu administracyjnego.....	563
1.1. Przesłanki dopuszczalności skargi	563
1.2. Skutki wniesienia skargi.....	565
2. Cofnięcie skargi	565
3. Ochrona tymczasowa.....	567
4. Stadia postępowania przed wojewódzkim sądem administracyjnym	571
4.1. Uwagi ogólne.....	571
4.2. Badanie skargi pod kątem wymagań formalnych.....	571
4.3. Badanie dopuszczalności skargi.....	572
4.4. Badanie zasadności skargi	576
5. Zawieszenie i umorzenie postępowania.....	582
5.1. Zawieszenie postępowania.....	582
5.2. Umorzenie postępowania.....	587

Rozdział XXXV

Szczególne tryby postępowania	591
1. Postępowanie mediacyjne	591
2. Postępowanie uproszczone	598
3. Postępowanie ze sprzeciwu od decyzji kasacyjnej.....	604

Rozdział XXXVI

Orzeczenia sądowe	607
1. Pojęcie i rodzaje orzeczeń sądowych	607
2. Wyrok.....	607
2.1. Zasady wyrokowania	608
2.2. Treść wyroku.....	613
3. Sprostowanie, uzupełnienie i wykładnia wyroków.....	623
3.1. Sprostowanie	624
3.2. Uzupełnienie	624
3.3. Wykładnia	626
4. Postanowienia	626

Rozdział XXXVII

Zaskarżanie orzeczeń wojewódzkich sądów administracyjnych	629
1. Środki odwoławcze.....	629
1.1. Skarga kasacyjna.....	629
1.2. Zażalenie.....	640

2. Przebieg postępowania ze skargi kasacyjnej 644
3. Orzeczenia sądowe w postępowaniu kasacyjnym 648

Rozdział XXXVIII

- Szczególne uprawnienia orzecznicze Naczelnego Sądu Administracyjnego 653**
1. Rozstrzyganie sporów kompetencyjnych..... 653
 2. Unieważnienie orzeczenia..... 654
 3. Uchwały Naczelnego Sądu Administracyjnego 656
 4. Skarga na przewlekłość postępowania sądownoadministracyjnego..... 662

Rozdział XXXIX

- Wznowienie postępowania 667**

Rozdział XL

- Stwierdzenie niezgodności z prawem prawomocnego orzeczenia 679**

Rozdział XLI

- Skutki orzeczeń sądów administracyjnych 689**
1. Prawomocność orzeczeń 689
 2. Powaga rzeczy osądzonej..... 691
 3. Związanie oceną prawną wyrażoną w orzeczeniu sądowym 692
 4. Wykonywanie orzeczeń sądowych 696

Rozdział XLII

- Koszty sądowe..... 699**
1. Uwagi ogólne..... 699
 2. Pojęcie i rodzaje kosztów sądowych..... 700
 - 2.1. Wpis..... 701
 - 2.2. Opłata kancelaryjna..... 703
 - 2.3. Zwrot wydatków 703
 3. Zwolnienie od kosztów sądowych..... 704
 - 3.1. Zwolnienie z mocy ustawy 704
 - 3.2. Prawo pomocy 706
 4. Zwrot kosztów postępowania 716

Rozdział XLIII

- Środki dyscyplinujące oddziaływania na funkcjonowanie administracji 723**
1. Instytucja sygnalizacji 723
 2. Uprawnienia o charakterze dyscyplinującym i represyjnym 726

WSTĘP

Książka ta stanowi rezultat naszych zainteresowań naukowych i doświadczeń dydaktycznych, które zapoczątkowaliśmy skryptem *Organy samorządu terytorialnego w postępowaniu administracyjnym i sądownoadministracyjnym* (Łódź 1994). Przeprowadziliśmy w nim analizę przepisów Kodeksu postępowania administracyjnego i ustawy o postępowaniu egzekucyjnym w administracji z punktu widzenia pozycji, jaką w tych postępowaniach zajmują organy samorządu terytorialnego. W postępowaniu przed Naczelnym Sądem Administracyjnym pokazaliśmy samorząd terytorialny zarówno z punktu widzenia strony skarżącej, jak i z punktu widzenia strony przeciwnej skarżącemu. Skrypt ten był adresowany do pracowników samorządowych oraz słuchaczy szkół przygotowujących kadry dla administracji samorządowej. Z tego powodu główny nacisk położyliśmy na warstwę informacyjną opracowania, ograniczając do minimum rozważania teoretycznoprawne i powstrzymując się od komentowania wykładni prezentowanej w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego i Sądu Najwyższego.

W tym nurcie pozostawały uwagi zaprezentowane w pracy *Postępowanie administracyjne* (Zielona Góra 1999), z tym że objęliśmy nimi także przepisy procesowe zawarte w Ordynacji podatkowej. Nasze rozważania zostały pogłębione (np. w szerszym stopniu zaprezentowaliśmy poglądy doktryny), ale przede wszystkim kładliśmy nacisk na jasne określenie stanowiska w poszczególnych kwestiach procesowych. Z tego powodu wielokrotnie pomijaliśmy kwestie szczegółowe, ale wywołujące kontrowersje w doktrynie i orzecznictwie. Ciągle bowiem adresowaliśmy nasze opracowanie przede wszystkim do praktyków i studentów wyższych szkół administracji publicznej.

Następnie podjęliśmy próbę opracowania podręcznika (*Postępowanie administracyjne. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 2002), który zaadresowaliśmy również do studentów prawa, przez co znacznie poszerzyliśmy warstwę teoretycznoprawną rozważań.

Pretekstu do przygotowania pierwszego wydania niniejszego podręcznika dostarczyła reforma sądownictwa administracyjnego, która weszła w życie 1.01.2004 r., a także gruntowne zmiany, jakie zaszły w egzekucji administracyjnej w 2003 r. W dalszym ciągu prezentowaliśmy charakterystykę przepisów procesowych, przede wszystkim z punktu widzenia obowiązków, jakie w tych postępowaniach zostały nałożone na

organy administracji publicznej. Nie pomijaliśmy jednak praw i obowiązków stron i innych uczestników postępowania.

Dokonując lektury podręcznika bądź jego fragmentów, trzeba mieć na względzie okoliczność, że co prawda ocena prawna wyrażona w uchwałach NSA i SN wydanych przed 1.01.2004 r. nie wiąże wojewódzkich sądów administracyjnych (art. 100 p.w.p.u.s.a.), ale wielokrotnie pozostaje aktualna, przede wszystkim w sytuacjach, gdy nie uległa zmianie regulacja prawna będąca jej podstawą.

Warto zapoznać się z powołanymi orzeczeniami SN i NSA, ponieważ analiza ich stanowiska na tle danego stanu faktycznego pozwala lepiej zrozumieć linię orzecznictwa. Należy również pamiętać o tym, że znajomość samej tylko tezy zaprezentowanej w uzasadnieniu orzeczenia sądowego może być w wielu wypadkach myląca.

Staraliśmy się również wyeksponować te orzeczenia NSA, w których sąd ten nie ograniczał się do wykładni gramatycznej. Poddaliśmy je ocenie z punktu widzenia realizacji gwarancji procesowych strony w postępowaniach administracyjnych i przed NSA. Aprobujemy bowiem wykładnię dynamiczną sądu administracyjnego, jeżeli mieści się ona w granicach instytucji procesowych zawartych w ustawie, gwarantujących stronie szybkie, wnikliwe i zgodne z prawem rozstrzygnięcie jej sprawy.

Z uwagi na jakość naszego prawodawstwa taka postawa sądu administracyjnego staje się konieczna, aby mógł być realizowany postulat demokratycznego państwa prawa. Z całą mocą należy pokreślić, że prawo do rzetelnej i sprawiedliwej procedury, ze względu na jej istotne znaczenie w procesie urzeczywistniania praw i wolności obywatelskich, mieści się w treści zasady państwa prawnego.

Jednakże nasz zdecydowany sprzeciw budzi odejście od wykładni gramatycznej na rzecz wykładni systemowej i celowościowej, jeżeli w jej następstwie zostaje wypaczony sens tych instytucji procesowych.

Istotnym *novum* pierwszego wydania podręcznika było przedstawienie postępowania sądownoadministracyjnego w całości, z tym że nacisk położyliśmy na ukazanie obowiązków organów administracji publicznej związanych ze złożeniem skargi do sądu administracyjnego, a także powinności tych organów będących konsekwencjami orzeczeń sądów administracyjnych. Za takim ujęciem przemawia adresowanie go do studentów administracji, a przede wszystkim okoliczność, że znajomość prawa, a zwłaszcza procedury, wśród funkcjonariuszy administracji publicznej wciąż pozostawia wiele do życzenia.

Kolejne wydania podręcznika uwzględniały zmiany ustawodawcze, który cały czas są wprowadzane w zakresie materii objętych ramami opracowania. Prowadzone rozważania były poszerzane i pogłębiane także o nowsze orzecznictwo sądowe i poglądy

najwybitniejszych przedstawicieli piśmiennictwa. W rezultacie nasz podręcznik stał się czymś pośrednim między typowym podręcznikiem a monografią postępowania administracyjnego i postępowania sądowoadministracyjnego.

Siódme wydanie podręcznika z 2018 r. uwzględniało poważne zmiany wprowadzone do Kodeksu w wyniku nowelizacji, która weszła w życie z dniem 1.06.2017 r., a której podstawowymi założeniami było uzupełnienie regulacji kodeksowej o rozwiązania dotyczące mediacji i milczącego załatwiania spraw (które to zagadnienia, jak się okazuje, nie mają jednak większego zastosowania praktycznego) oraz europejskiej współpracy administracyjnej. Wprowadzono także szereg rozwiązań procesowych, zarówno w Kodeksie, jak i w Prawie o postępowaniu przed sądami administracyjnymi, które miały i mają w założeniu sprzyjać przyspieszeniu postępowania administracyjnego, a w konsekwencji szybszemu załatwieniu sprawy.

Trzyletni okres, jaki upłynął od poprzedniego wydania podręcznika, nie owocował na szczęście żadnymi rewolucyjnymi zmianami w zakresie materii objętej jego treścią, niemniej jednak pewne zmiany regulacji prawnej miały miejsce, zwłaszcza w zakresie dochowania terminu w przypadku przebywania poza granicami Polski, a także nieustannie zmieniającej się terminologii odnoszącej się do „podpisu elektronicznego”. Uwzględniliśmy także zmiany Kodeksu i Ordynacji podatkowej wprowadzone ustawą z 18.11.2020 r. o doręczeniach elektronicznych, które wejdą w życie 5.10.2021 r. Poważne zmiany wprowadzono także do egzekucji administracyjnej. Najpoważniejsze z nich zostały dokonane ustawą z 11.09.2019 r. o zmianie ustawy o postępowaniu egzekucyjnym w administracji oraz niektórych innych ustaw.

Obecne opracowanie nadal adresujemy do pracowników organów administracji publicznej oraz do studentów studiów prawniczych i administracyjnych publicznych i niepublicznych szkół wyższych. Ponadto – ze względu na przystępny język – może ono być przydatne także dla tych Czytelników, których kontakt z przepisami obowiązującego prawa nie był do tej pory zbyt szeroki. Wśród podręczników dostępnych na rynku księgarskim, niekiedy wyśmienitych, nie ma bowiem takiego, który odpowiadałby ich potrzebom.

Dodać można, że z uwagi na szerokie odesłania w przypisach do publikacji innych autorów oraz orzecznictwa opracowanie może być przydatne przy przygotowywaniu prac magisterskich, a także do przypomnienia problematyki procedury administracyjnej i sądowoadministracyjnej przed składaniem zawodowych egzaminów prawniczych.

Dwuosobowy zespół autorski z pierwszych sześciu wydań podręcznika, podobnie jak w odniesieniu do wydania z 2018 r., jest powiększony o przedstawiciela trochę młodszego pokolenia pracowników naukowych.

spolitej i Rada Ministrów sprawują w Polsce władzę wykonawczą, to akty prezydenta, jako jedyne w kraju organu, nie podlegają kontroli sądowej, co w demokratycznym państwie prawnym zdaje się nie mieć uzasadnienia.

W tym miejscu nie sposób pominąć analizy charakteru prawnego Komisji powołanej na mocy ustawy z 9.03.2017 r. o szczególnych zasadach usuwania skutków prawnych decyzji reprivatyzacyjnych dotyczących nieruchomości warszawskich, wydanych z naruszeniem prawa⁴⁷. Zgodnie z art. 3 ust. 1 tej ustawy utworzono Komisję do spraw usuwania skutków prawnych decyzji reprivatyzacyjnych dotyczących nieruchomości warszawskich, wydanych z naruszeniem prawa. W myśl ust. 3 tego artykułu Komisja „jest organem administracji publicznej stojącym na straży interesu publicznego, w zakresie wydawania decyzji reprivatyzacyjnych” na podstawie dekretu z 26.10.1945 r. o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m.st. Warszawy⁴⁸. Z przepisu tego wynika w sposób niebudzący wątpliwości, że Komisja jest organem administracji publicznej. Mimo że żaden przepis ustawy bezpośrednio tego nie określa, należy ją uznać za centralny organ administracji rządowej w rozumieniu art. 5 § 2 pkt 3 k.p.a.⁴⁹

1.2. Organy wyższego stopnia

- 69 Pewne kompetencje w postępowaniu administracyjnym (np. rozstrzygnięcie sporów o właściwość między organami należącymi do tego samego pionu organizacyjnego czy też prawo do weryfikacji rozstrzygnięć ostatecznych) zostały przez Kodeks postępowania administracyjnego zastrzeżone na rzecz organów wyższego stopnia.

 Zgodnie z art. 17 pkt 1 k.p.a. organami wyższego stopnia w stosunku do organów jednostek samorządu terytorialnego są **samorządowe kolegia odwoławcze**, chyba że ustawy szczególne stanowią inaczej. Przepis pkt 2 tego samego artykułu określa organy wyższego stopnia w odniesieniu do wojewodów – są nimi właściwi ministrowie. W art. 17 pkt 3 k.p.a. uregulowano kwestię organów wyższego stopnia w stosunku do innych niż wymienione w dwóch poprzednich punktach organów administracji publicznej. Organami tymi są odpowiednie organy nadrzędne lub właściwi ministrowie, a w przypadku ich braku – te organy państwowe, które sprawują nadzór nad ich działalnością. W odniesieniu natomiast do organów organizacji społecznych prowadzących postępowanie administracyjne, zgodnie z art. 17 pkt 4 k.p.a., organami wyższego stopnia

⁴⁷ Dz.U. z 2021 r. poz. 795.

⁴⁸ Dz.U. Nr 50, poz. 279 ze zm.

⁴⁹ Szerzej na ten temat por. W. Chróścielewski, *Organ prowadzący postępowanie* [w:] *System Prawa Administracyjnego Procesowego*, t. 2, cz. 1, *Zakres przedmiotowy i podmiotowy postępowania administracyjnego ogólnego*, red. W. Chróścielewski, Warszawa 2018, s. 139; por. też. W. Chróścielewski, *Niektóre zagadnienia związane z funkcjonowaniem Komisji do spraw usuwania skutków prawnych decyzji reprivatyzacyjnych dotyczących nieruchomości warszawskich*, ZNSA 2018/1, s. 9 i n.

są organy wyższego stopnia tych organizacji, a w przypadku ich braku – organy państwowe sprawujące nadzór nad ich działalnością.

W odniesieniu do określonych w art. 17 k.p.a. organów wyższego stopnia poważne wątpliwości w piśmiennictwie i orzecznictwie sądowym wywołała kwestia ustalania organów wyższego stopnia w stosunku do organów jednostek samorządu terytorialnego⁵⁰. Było to związane z faktem, iż do końca 1998 r. przepis art. 17 pkt 1 k.p.a. przewidywał różne organy wyższego stopnia w zależności od charakteru spraw, w których orzekały organy samorządu terytorialnego. Było to logiczną konsekwencją zróżnicowania zadań realizowanych przez samorząd terytorialny i wydzielania w ich ramach zadań własnych tego samorządu oraz zadań zleconych z zakresu administracji rządowej. Organami wyższego stopnia w rozumieniu Kodeksu byli w stosunku do organów gmin w sprawach należących do zadań zleconych z zakresu administracji rządowej wojewodowie, a w pozostałych sprawach – samorządowe kolegia odwoławcze. W zakresie tych „pozostałych spraw” mieściły się sprawy należące do zadań własnych gmin oraz sprawy, w których na podstawie obowiązujących przepisów nie można było ustalić, do której z tych kategorii należą.

70

Na tle obowiązującego od 1.01.1999 r. nowego brzmienia art. 17 pkt 1 k.p.a. wyłoniły się wspomniane trudności interpretacyjne dotyczące tego, jaki organ należy uznać za organ wyższego stopnia w stosunku do organów jednostek samorządu terytorialnego realizujących zadania określane w przepisach jako „zadania zlecone z zakresu administracji rządowej”⁵¹ czy „zadania z zakresu administracji rządowej”⁵². Czy organem tym powinno być samorządowe kolegium odwoławcze, czy wojewoda jako organ administracji rządowej? Dotyczyły one przede wszystkim tych przypadków, w których przepisy prawa materialnego nie wskazywały precyzyjnie organu wyższego stopnia. Przepis art. 82 ust. 3 pr. bud. stanowi, że wojewoda jest organem administracji architektoniczno-budowlanej wyższego stopnia w stosunku do starosty. Taka regulacja wyłącza jakiegokolwiek spory dotyczące analizowanej kwestii. Wiele innych ustaw, a także sama regulacja prawna zawarta w Kodeksie postępowania administracyjnego wzbudzały w analizowanej sprawie poważne wątpliwości. Podstawowym ich źródłem było brzmienie art. 127 § 4 k.p.a. Przepis ten stanowił bowiem, że od decyzji wydanej przez samorządowe kolegium odwoławcze w I instancji w sprawach należących do zadań własnych jednostek samorządu terytorialnego nie służy odwołanie, a strona może jedynie skorzystać z wniosku o ponowne rozpoznanie sprawy przez to samo kolegium. Skoro w przepisie tym była mowa o decyzjach wydanych w zakresie zadań własnych samorządu, to rozumując *a contrario* – w sprawach z zakresu administracji rządowej od takich samych decyzji

⁵⁰ Por.: W. Chróścielewski, *Organy wyższego stopnia...*, s. 29 i n.; R. Sawuła, *Właściwość instancyjna wobec organów samorządu terytorialnego po reformie administracji publicznej*, PiP 2000/1, s. 82–89; por. też postanowienie NSA z 30.06.1999 r., I SA 633/99, „Glosa” 2000/11, s. 44.

⁵¹ Na przykład art. 8 ust. 1 u.s.g.

⁵² Na przykład art. 4 ust. 4 u.s.p.

odwołanie służyło. Brak było jednak organu wyższego stopnia w stosunku do kolegium władnego rozpoznać odwołanie. Przesądzało to, łącznie z innymi zawartymi zarówno w Kodeksie, jak i innych ustawach przepisami, że kolegium nie było organem wyższego stopnia w stosunku do organów jednostek samorządu terytorialnego w sprawach z zakresu administracji rządowej wykonywanych przez te organy⁵³. Dnia 15.04.2000 r. uchylono wskazany przepis i znowelizowano § 3 tego samego artykułu przez przyjęcie konstrukcji, iż od żadnej decyzji pierwszoinstancyjnej ministra lub samorządowego kolegium odwoławczego nie służy odwołanie⁵⁴. Ponadto z tym samym dniem zmieniono także art. 7 pkt 4 u.a.r.w. przez dodanie do niego sformułowania, że wojewoda jest organem wyższego stopnia w rozumieniu przepisów Kodeksu postępowania administracyjnego, „jeżeli ustawy szczególne tak stanowią”.

Należy dodać, iż te dwa znowelizowane ustawą z 2.03.2000 r. przepisy nie stanowiły w swojej poprzedniej redakcji jedynych argumentów przemawiających za tezą, że w zakresie zadań administracji rządowej realizowanych przez organy jednostek samorządu terytorialnego organem wyższego stopnia jest wojewoda⁵⁵. W orzecznictwie sądowym przyjęto jednak, iż z art. 17 pkt 1 k.p.a. wynika domniemanie właściwości instancyjnej samorządowego kolegium odwoławczego w charakterze organu wyższego stopnia w stosunku do organów jednostek samorządu terytorialnego⁵⁶.

W następnych latach ustawodawca dostarczył dowodów na to, że przyjęte rozwiązanie, czyniące z samorządowych kolegiów odwoławczych organ wyższego stopnia w olbrzymiej większości spraw z zakresu administracji rządowej rozstrzyganych w I instancji przez organy jednostek samorządu terytorialnego, nie było zgodne z jego zamierzeniem. Ustawa z 11.04.2001 r. o zmianie ustawy o ewidencji ludności i dowodach osobistych oraz o zmianie niektórych innych ustaw⁵⁷ w art. 1 pkt 11 lit. b dodała do art. 50 ustawy z 10.04.1974 r. o ewidencji ludności i dowodach osobistych⁵⁸ ust. 3, w myśl którego wojewoda jest organem odwoławczym od orzeczeń wydawanych przez organy gminy na podstawie tej ustawy. Zgodnie z art. 3 pkt 2 ustawy z 11.04.2001 r. dodano także do art. 8 ustawy z 29.09.1986 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego⁵⁹ ust. 4, czyniący z wojewody organ odwoławczy od orzeczeń administracyjnych wydawanych na podstawie

⁵³ W. Chróścielewski, *Organy wyższego stopnia...*, s. 39.

⁵⁴ Ustawa z 2.03.2000 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania administracyjnego oraz ustawy o administracji rządowej w województwie (Dz.U. Nr 22, poz. 268).

⁵⁵ Szerzej na ten temat W. Chróścielewski, *Organ administracji...*, s. 141 i n.

⁵⁶ Por. wyrok SN z 17.11.2000 r., III RN 52/00, LEX nr 47445.

⁵⁷ Dz.U. Nr 43, poz. 476 ze zm.

⁵⁸ Dz.U. z 2006 r. Nr 139, poz. 993 ze zm. Obecnie obowiązuje ustawa z 6.08.2010 r. o dowodach osobistych (Dz.U. z 2021 r. poz. 816 ze zm.), która stanowi w art. 9 ust. 1 pkt 2, że właściwi miejscowo wojewodowie są organami odwoławczymi od decyzji wydawanych przez organy gmin.

⁵⁹ Dz.U. z 2011 r. Nr 212, poz. 1264 ze zm. Ustawa ta została zastąpiona przez ustawę z 28.11.2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz.U. z 2021 r. poz. 709 ze zm.), która w art. 11 ust. 2 stanowi, że wojewoda jest organem odwoławczym od decyzji wydawanych w sprawach z zakresu rejestracji stanu cywilnego.

ustawy. Podobnie art. 4 ustawy z 11.04.2001 r. dodał do art. 11a⁶⁰ ustawy z 15.11.1956 r. o zmianie imion i nazwisk⁶¹ ust. 3, zgodnie z którym wojewoda jest organem odwoławczym od orzeczeń administracyjnych wydawanych na podstawie tej ustawy. Widać więc, iż chyba niezupełnie zgodnie z zamiarem ustawodawcy z początkiem 1999 r. uczyniono z samorządowych kolegiów odwoławczych organ wyższego stopnia w tych kategoriach spraw.

1.3. Właściwość organu

Właściwość organu, łącznie z instytucją wyłączenia organu lub jego pracownika od udziału w postępowaniu, wyznacza zdolność prawną organu administracji publicznej do prowadzenia konkretnego postępowania administracyjnego⁶². 71

 Właściwość organu to jego zdolność prawna do rozstrzygnięcia w trybie postępowania administracyjnego określonej kategorii spraw. Zgodnie z art. 19 k.p.a. organy administracji zobowiązane są do przestrzegania z urzędu swojej właściwości. Naruszenie tego przepisu, polegające na wydaniu decyzji przez organ niewłaściwy, stanowi przesłankę stwierdzenia nieważności decyzji na podstawie art. 156 § 1 pkt 1 k.p.a. Jak uznał SN w wyroku z 29.05.1991 r.⁶³, przepis ten spełnia funkcje gwarancyjne w stosunku do obowiązku przestrzegania przez organ prowadzący postępowanie swojej właściwości, zarówno rzeczowej, jak i miejscowej.

Przepisy Kodeksu postępowania administracyjnego wyróżniają **dwa rodzaje właściwości: rzeczową i miejscową**. W doktrynie wskazuje się jeszcze na **trzeci rodzaj właściwości – właściwość instancyjną**, zwaną też właściwością funkcjonalną, którą traktuje się niekiedy jako rodzaj właściwości rzeczowej⁶⁴.

 Właściwość rzeczowa to upoważnienie danego organu do zajmowania się określoną przedmiotowo kategorią spraw. Stosownie do przepisu art. 20 k.p.a. ten rodzaj właściwości należy ustalać na podstawie przepisów o zakresie działania danego organu. Przez to określenie trzeba rozumieć przepisy prawa ustrojowego⁶⁵, np. ustawy: 72

⁶⁰ Artykuł 11a został zmieniony ustawą z 3.03.2005 r. o zmianie ustawy o zmianie imion i nazwisk oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 62, poz. 550).

⁶¹ Dz.U. z 2005 r. Nr 233, poz. 1992 ze zm. Obecnie obowiązuje ustawa z 17.10.2008 r. o zmianie imienia i nazwiska (Dz.U. z 2020 r. poz. 707 ze zm.), która w art. 14 ust. 3 określa wojewodę jako organ wyższego stopnia w sprawach prowadzonych na podstawie przepisów tej ustawy.

⁶² Por. B. Adamiak [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne...*, 2005, s. 107.

⁶³ III ARN 17/91, PiP 1992/3, s. 108.

⁶⁴ Por. Z. Janowicz, *Postępowanie administracyjne...*, s. 108–109.

⁶⁵ Por.: B. Adamiak [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne...*, 2004, s. 108; W. Dawidowicz, *Wstęp do nauk prawno-administracyjnych*, Warszawa 1974, s. 57; R. Orzechowski [w:] *Kodeks postępowania administracyjnego. Komentarz*, red. J. Borkowski, Warszawa 1989, s. 98.

o działach administracji rządowej, o wojewodzie i administracji rządowej w województwie, o samorządzie gminnym, powiatowym i województwa. Jednak przepisy prawa ustrojowego nie regulują obecnie w Polsce właściwości rzeczowej organów administracji publicznej⁶⁶. Czynią to zazwyczaj przepisy prawa materialnego. W odniesieniu do obowiązujących jeszcze przepisów pochodzących sprzed okresu reform ustrojowych państwa, które bezpośrednio wskazują na właściwość rzeczową nieistniejących już organów administracji, pomocna może być ustawa z 17.05.1990 r. o podziale zadań i kompetencji określonych w ustawach szczególnych pomiędzy organy gminy a organy administracji rządowej oraz o zmianie niektórych ustaw⁶⁷. W przypadku gdy sprawa zostaje zaliczona do właściwości organów gmin, ustawa ta wskazuje ponadto, czy jej załatwienie należy do zadań własnych czy zleconych (z zakresu administracji rządowej). Wskazana ustawa nie daje jednak pełnej wiedzy co do aktualnego zakresu właściwości rzeczowej konkretnego organu z kilku powodów.

Pierwszym jest okoliczność, że od uchwalenia tej ustawy upłynęło ponad 30 lat, a ustawy wydawane później niż ustawa kompetencyjna same określają organy właściwe do załatwiania poszczególnych kategorii spraw. Ponadto zasadnicze zmiany w zakresie właściwości poszczególnych organów, związane z powołaniem samorządu terytorialnego także na szczeblu powiatu i województwa, wprowadziły: ustawa z 24.07.1998 r. o zmianie niektórych ustaw określających kompetencje organów administracji publicznej – w związku z reformą ustrojową państwa⁶⁸, a także ustawa z 29.12.1998 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z wdrożeniem reformy ustrojowej państwa⁶⁹ oraz ustawa z 21.01.2000 r. o zmianie niektórych ustaw związanych z funkcjonowaniem administracji publicznej⁷⁰.

Drugim powodem niepełnej przydatności ustawy kompetencyjnej z 17.05.1990 r. do ustalania właściwości poszczególnych organów administracji publicznej jest możliwość zawierania przez te organy porozumień administracyjnych, na mocy których określone w porozumieniu organy samorządu terytorialnego przejmują do wykonywania zadania należące do właściwości bądź wojewody, bądź organów innych jednostek samorządu terytorialnego. W ich rezultacie określona w przepisach rangi ustawowej właściwość rzeczowa poszczególnych organów administracji publicznej ulega zmianie. Pewną kategorię spraw w odniesieniu np. do mieszkańców określonej gminy będzie załatwiał nie wojewoda czy starosta, ale wójt tej gminy. Zakres właściwości rzeczowej tego ostatniego organu ulegnie rozszerzeniu.

⁶⁶ B. Adamiak [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne...*, 2004, s. 108; por. też postanowienie NSA z 26.09.1994 r., I SA 2002/93, „Wokanda” 1995/1, s. 37.

⁶⁷ Dz.U. Nr 34, poz. 198 ze zm.

⁶⁸ Dz.U. Nr 106, poz. 668 ze zm.

⁶⁹ Dz.U. Nr 162, poz. 1126 ze zm.

⁷⁰ Dz.U. Nr 12, poz. 136 ze zm.

Ze względu na ciągłe zmiany w zakresie właściwości rzeczowej organów administracji organu właściwego do prowadzenia postępowania w trybach nadzwyczajnych poszukiwać należy w aktualnej właściwości organów administracji. Jest to zagadnienie niesłychanie istotne, jeżeli się zważy, iż w uchwale NSA (7) z 17.04.2012 r., II OPS 1/12⁷¹, przyjęto diametralnie odmienną koncepcję wskazywania takiego organu. Uznano bowiem, iż organem właściwym do prowadzenia postępowania w trybie stwierdzenia nieważności decyzji jest organ wyższego stopnia w stosunku do organu, który podjął decyzję, ale jego ustalenie powinno nastąpić w oparciu o przepisy obowiązujące w dacie wydania decyzji w postępowaniu w trybie zwyczajnym. Przedmiotem uchwały było ustalenie organu wyższego stopnia w stosunku do organu, który kiedyś orzekał w sprawie. Problem ten odnosi się jednak nie tylko do stwierdzenia nieważności decyzji, ale także do wznowienia postępowania, w sytuacji, w której wady uzasadniające wznowienie powstały w wyniku działalności organu, który wydał w sprawie decyzję w ostatniej instancji. Moim zdaniem jest to koncepcja błędna, bowiem ten zakres spraw nie mieści się obecnie w zakresie właściwości rzeczowej owego organu⁷².

W konsekwencji wyżej wskazanych trudności związanych z ustalaniem właściwości rzeczowej poszczególnych organów dochodzi często do sporów kompetencyjnych, które na podstawie art. 22 § 2 k.p.a. rozpoznaje NSA, wskazując organ właściwy.

 Właściwość miejscowa to zdolność realizacji właściwości rzeczowej organu administracji publicznej na obszarze tej jednostki podziału terytorialnego państwa. Od 1.01.1999 r. samorządowe kolegia odwoławcze obejmują swą właściwością obszar kilku powiatów, zbliżony do obszaru dawnego województwa. Działają więc w jednostkach pomocniczego podziału terytorialnego⁷³. Trafnie B. Adamiak zwraca uwagę na związek właściwości miejscowej z podziałem terytorialnym kraju, który umożliwia regulację prawną tego rodzaju właściwości w przepisach Kodeksu postępowania administracyjnego (art. 21), w przeciwieństwie do właściwości rzeczowej⁷⁴. Dodać można, że podstawową funkcją zasadniczego podziału terytorialnego państwa jest to, że wszelkie instytucje publicznoprawne powinny, o ile jest to możliwe i racjonalne, dostosować do niego swoje terytorialne ramy działania⁷⁵. W praktyce dzieje się zupełnie inaczej.

73

⁷¹ ONSAiWSA 2012/4, poz. 60.

⁷² Szerzej na ten temat zob.: W. Chróścielewski, *Z problematyki właściwości organów w postępowaniu administracyjnym*, ATDP 2011/4, s. 17–34; W. Chróścielewski, *Organ administracji publicznej w postępowaniu administracyjnym (proponując zmiany przepisów k.p.a.)*, ZNSA 2013/4, s. 14–15.

⁷³ Por.: W. Chróścielewski, *Podziały terytorialne specjalne*, Warszawa 1987, s. 83 i n.; W. Chróścielewski, *Podział terytorialny Polski w latach 1945–1988*, „Problemy Rad Narodowych” 1989/75, s. 65.

⁷⁴ B. Adamiak [w:] *System Prawa Administracyjnego*, t. 9, *Prawo administracyjne procesowe*, red. R. Hau-ser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2010, s. 106.

⁷⁵ W literaturze od lat podkreśla się, że podziały specjalne nie służą dobrze samej administracji, gdyż utrudniają współdziałanie organów, a także utrudniają kontakty z administracją obywatelom, którzy muszą załatwiać swoje sprawy w różnych miejscowościach – por.: Z. Leoński, *Zarys prawa administracyjnego*, Warszawa 2004, s. 108; W. Chróścielewski, *Podziały terytorialne...*, s. 14.

S Zasady określania właściwości miejscowej zawarte są w art. 21 k.p.a., który dokonuje podziału wszystkich rodzajów spraw załatwianych przez organy administracji publicznej na trzy kategorie: sprawy dotyczące nieruchomości, sprawy dotyczące prowadzenia zakładu pracy⁷⁶ oraz wszelkie pozostałe sprawy. Sprawy dotyczące nieruchomości rozpoznaje ten organ, na którego obszarze położona jest co najmniej większa część nieruchomości. Sprawy dotyczące zakładu pracy (pracodawcy w rozumieniu Kodeksu pracy) rozpoznaje organ, na obszarze właściwości którego jest, był lub ma być prowadzony ten zakład. Gdy chodzi o najszerszą kategorię spraw – „inne sprawy” – decyduje miejsce zamieszkania (siedziby) lub pobytu jednej ze stron w kraju. W przypadku braku takiego miejsca bierze się pod uwagę kolejno następujące kryteria: miejsce ostatniego zamieszkania (siedziby) lub pobytu w kraju, miejsce, w którym nastąpiło zdarzenie powodujące wszczęcie postępowania, wreszcie, jeżeli nawet takich elementów nie można ustalić, sprawa trafia do organu właściwego dla m.st. Warszawy. Trzeba podkreślić, iż regulacja zawarta w art. 21 § 2 k.p.a. umożliwi ustalenie organu władnego wszcząć i prowadzić postępowanie administracyjne, którego stronami mogą być osoby bez stałego miejsca zamieszkania⁷⁷. Porozumienia administracyjne, np. porozumienie województw zawierane na podstawie art. 8 ust. 2 u.s.w., polegające na powierzeniu przez jedno województwo innemu województwu prowadzenia zadań publicznych, mogą zmieniać zakres właściwości miejscowej marszałka województwa.

74 **!** **Właściwość instancyjna** to upoważnienie danego organu do załatwienia sprawy w I bądź II instancji⁷⁸. Organ określony w przepisach prawa materialnego jako właściwy rzeczowo do załatwiania określonej kategorii spraw jest organem uprawnionym do orzekania w I instancji. Organem właściwym instancyjnie w II instancji, czyli organem władnym rozpoznać zwyczajne środki prawne od rozstrzygnięć wydanych w I instancji, będzie organ wyższego stopnia. Organem tym będzie organ ustalony według art. 17 k.p.a., wskazującego organ wyższego stopnia w stosunku do określonych w tym artykule organów, stanowiących punkt odniesienia. Trzeba zaznaczyć, że w odniesieniu do decyzji wydanych w I instancji przez organy jednostek samorządu terytorialnego organem tym będzie organ wskazany w przepisach prawa materialnego

⁷⁶ W piśmiennictwie przyjmuje się, że określenie „zakład pracy” powinno być rozumiane według definicji zawartej w dawnym art. 3 k.p. (Dz.U. z 1974 r. Nr 24, poz. 141 ze zm.), zgodnie z którym: „Zakładem pracy jest jednostka organizacyjna zatrudniająca pracowników, choćby nie posiadała osobowości prawnej. W szczególności zakładem pracy jest przedsiębiorstwo państwowe, urząd lub inna państwowa jednostka organizacyjna, spółdzielnia, organizacja społeczna”. Mimo że ustawą z 2.02.1996 r. o zmianie ustawy – Kodeks pracy oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz.U. Nr 24, poz. 110) zmieniono ten przepis i zastąpiono termin „zakład pracy” określeniem „pracodawca”, w dalszym ciągu trzeba definiować pojęcie zakładu pracy według dawnego brzmienia Kodeksu pracy.

⁷⁷ B. Adamiak [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *K.p.a. Komentarz*, 2005, s. 152.

⁷⁸ Podobnie E. Ochendowski, *Postępowanie administracyjne i sądownoadministracyjne. Wybór orzecznictwa*, Toruń 2000, s. 69; inaczej B. Adamiak [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne...*, 2004, s. 114, która określa właściwość instancyjną jako zdolność prawną organu do „przeprowadzenia weryfikacji decyzji w drodze administracyjnej”.

regulujących daną dziedzinę spraw, a w przypadku niewskazania takiego organu – samorządowe kolegium odwoławcze.

! Trzy wymienione rodzaje właściwości określane są mianem właściwości ustawowej wynikającej wprost z przepisów ustawowych. Oprócz niej wyróżnia się też **właściwość delegacyjną** – wynikającą z przekazania danej sprawy do rozstrzygnięcia organowi administracji przez inny organ w sytuacjach wskazanych w przepisach prawa obowiązującego lub wynikających z porozumień zawartych przez organy administracji⁷⁹. Z tego typu właściwością mamy do czynienia wtedy, gdy od załatwienia sprawy wyłączony jest organ administracji. W takim przypadku sprawa trafia do właściwości organu wyższego stopnia, który może ją sam załatwić lub do jej załatwienia może wyznaczyć inny podległy sobie organ (art. 26 § 2 k.p.a.). Podobne rozwiązanie występuje w postępowaniu w sprawie wznowienia postępowania, gdy o wznowieniu rozstrzyga organ wyższego stopnia, który w sytuacji, gdy postanowi o wznowieniu postępowania, zobowiązany jest jednocześnie do wyznaczenia organu właściwego do dalszego prowadzenia tego postępowania (art. 150 § 2 k.p.a.). Z rodzajem właściwości delegacyjnej mamy do czynienia także w przypadku zastosowania przepisu o pomocy prawnej udzielanej przez jeden organ administracji na żądanie innego organu (art. 52 k.p.a.) oraz w przypadku zawierania porozumień administracyjnych. Mogą być one zawierane na podstawie art. 20 ust. 1 i 2 u.w.a.r.w. przez wojewodę z organem wykonawczym jednostki samorządu terytorialnego, organem innego samorządu, kierownikiem państwowej lub samorządowej osoby prawnej albo innej państwowej jednostki organizacyjnej funkcjonującej w województwie. W ich wyniku wojewoda **powierza** prowadzenie w jego imieniu wymienionych w porozumieniu kategorii spraw organom samorządu terytorialnego z obszaru województwa. Na podstawie art. 8 ust. 2 u.s.w. województwo może zawierać z innymi województwami oraz powiatami i gminami z obszaru województwa porozumienia w sprawie powierzenia prowadzenia zadań publicznych. Także ustawa o samorządzie powiatowym przewiduje możliwość zawierania przez powiat **porozumień administracyjnych**. Mogą one dotyczyć przekazania gminie na jej wniosek zadań należących do właściwości powiatu (art. 4 ust. 5 u.s.p.). Jednocześnie ustawa ta w art. 5 ust. 1 i 2 potwierdza możliwość zawierania przez powiat porozumień z organami administracji rządowej w celu przejęcia wykonywania określonych w porozumieniu zadań z zakresu tej administracji oraz porozumień z jednostkami samorządu terytorialnego z obszaru województwa – innymi powiatami lub gminami – powierzających organom tych jednostek prowadzenie zadań publicznych z zakresu właściwości powiatu. Podobne porozumienia powiat może zawrzeć z województwem. Również ustawa o samorządzie gminnym w art. 8 ust. 2 przewiduje możliwość zawierania przez gminę z organami administracji rządowej porozumień w sprawie wykonywania przez gminę zadań z zakresu administracji rządowej. Przepis ust. 2a tego samego artykułu umożliwia zaś zawieranie

75

⁷⁹ B. Adamiak [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne...*, 2004, s. 116 i n., oraz E. Ochendowski, *Postępowanie administracyjne...*, s. 68, określają ten rodzaj właściwości jako „właściwość z przeniesienia bądź delegacji”.

przez gminę porozumień z organami powiatu i województwa w sprawie wykonywania przez gminę zadań z zakresu właściwości tych jednostek.

- 76 Organem właściwym w II instancji w sprawach powierzonych będzie organ wyższego stopnia w stosunku do organu powierzającego – **wojewody, czyli właściwy minister**. Przepis art. 17 pkt 1 k.p.a. stanowi przecieź, że organem wyższego stopnia w stosunku do organów jednostek samorządu terytorialnego jest samorządowe kolegium odwoławcze, chyba że ustawy szczególne stanowią inaczej. Skoro więc mamy do czynienia z sytuacją, iż dochodzi do zawarcia wspomnianego porozumienia, oznacza to, że do chwili jego zawarcia, na podstawie właśnie tych ustaw szczególnych, organem właściwym w sprawie w I instancji był wojewoda, a więc organem wyższego nad nim stopnia był minister – art. 17 pkt 2 k.p.a. Zawarcie porozumienia, w wyniku którego zmienia się zakres właściwości rzeczowej organów I instancji, nie może jednak zmienić właściwości instancyjnej ministra jako organu wyższego stopnia. Wojewoda jest uprawniony na mocy art. 20 u.w.a.r.w. do zawierania porozumień z organami jednostek samorządu terytorialnego. Nie można jednak przyjmować, że fakt zawarcia takiego porozumienia pozbawi ministra jego uprawnień jako organu wyższego stopnia. Zresztą sam powołany wyżej przepis art. 20 ust. 1 u.w.a.r.w. stanowi, że „wojewoda może powierzyć prowadzenie **w jego imieniu** [podkreśl. W.Ch.] niektórych spraw z zakresu swojej właściwości jednostkom samorządu terytorialnego lub innych samorządów działających na obszarze województwa”. Trzeba więc przyjąć, że organy jednostek samorządu terytorialnego załatwiają powierzone sprawy „w imieniu wojewody” – nieuprawnione więc wydaje się przyjmowanie, że w tych powierzonych sprawach organem wyższego stopnia w stosunku do nich może być wojewoda bądź samorządowe kolegium odwoławcze. Uważam, że pomimo powierzenia tych spraw organom samorządu terytorialnego, które będą podejmowały decyzje w I instancji, w dalszym ciągu organem wyższego stopnia będzie w tych sprawach właściwy minister. Pogląd ten potwierdza zresztą orzecznictwo Sądu Najwyższego⁸⁰.

Wszystkie wskazane przypadki zawierania tych porozumień administracyjnych mogą prowadzić do zmian w zakresie właściwości rzeczowej, a niekiedy i miejscowej, organów prowadzących postępowanie administracyjne.

1.4. Wyłączenie pracownika i organu administracji od udziału w postępowaniu

- 77 W piśmiennictwie uznaje się, iż brak sytuacji uzasadniającej wyłączenie organu od rozstrzygnięcia sprawy jest drugą obok właściwości przesłanką wyznaczającą zdolność

⁸⁰ Por. wyrok SN z 5.10.1995 r., III ARN 34/95, OSNP 1996/7, poz. 94, w którym trafnie przyjęto, że porozumienie administracyjne nie może mieć wpływu na kompetencje organów nadzoru instancyjnego.

prawną organu administracji publicznej do prowadzenia konkretnego postępowania administracyjnego⁸¹.

! Instytucja wyłączenia ma na celu zapewnienie pełnej bezstronności w rozstrzygnięciu sprawy i wyeliminowanie wśród uczestników postępowania jakichkolwiek wątpliwości w tym względzie. Stanowi więc konkretyzację dwóch zasad ogólnych Kodeksu postępowania administracyjnego: zasady prawdy obiektywnej i zasady budzenia zaufania obywateli do organów państwa.

Wyłączenie pracownika organu administracji od udziału w postępowaniu, to znaczy od podejmowania jakichkolwiek czynności zarówno w postępowaniu poprzedzającym wydanie decyzji, jak i od samego jej wydania w konkretnym postępowaniu administracyjnym, następuje na skutek wystąpienia jednej z enumeratywnie wyliczonych w art. 24 § 1 k.p.a. przesłanek takiego wyłączenia lub też na skutek uprawdopodobnienia istnienia innych okoliczności, które mogą rzutować na bezstronność pracownika.

78

! Obligatoryjne wyłączenie pracownika następuje wtedy, gdy:

- 1) jest on stroną postępowania bądź pozostaje z taką stroną w stosunku prawnym, który powoduje, że wynik sprawy może mieć wpływ na prawa lub obowiązki tego pracownika (np. pracownik udzielił stronie pożyczki, a przedmiotem rozstrzyganej przez niego sprawy jest kara pieniężna);
- 2) stroną jest małżonek bądź krewny albo powinowaty do drugiego stopnia tego pracownika. W praktyce ta przesłanka wyłączenia sprawia niekiedy poważne trudności⁸². Powinowactwo jest stosunkiem wynikającym z małżeństwa, który powstaje między małżonkiem a krewnymi drugiego małżonka⁸³. Stopnie powinowactwa ustala się analogicznie jak stopnie pokrewieństwa. Oblicza się je według liczby urodzeń. Rodzice są spokrewnieni ze swymi dziećmi w pierwszym stopniu, dziadkowie z wnukami – w drugim stopniu. Ten sposób obliczania pokrewieństwa ma zastosowanie do krewnych w linii prostej (jedna osoba pochodzi od drugiej bezpośrednio lub pośrednio). Przy pokrewieństwie w linii bocznej (pochodzenie np. dwóch osób niebędących

⁸¹ Por. B. Adamiak [w:] B. Adamiak, J. Borkowski, *Postępowanie administracyjne...*, 2004, s. 126.

⁸² Warto tu przytoczyć wyrok NSA z 3.11.1999 r., II SA 542/99, LEX nr 46698: „Postępowanie konkursowe dla kandydatów na aplikantów notarialnych i podejmowane na jego podstawie indywidualne rozstrzygnięcia w kwestii przyjęcia na aplikację zamykają się w ramach jednej sprawy administracyjnej, w której występuje wiele stron, kandydatów na aplikantów – współuczestników formalnych postępowania (art. 62 k.p.a.). Jeżeli więc w [...] postępowaniu zmierzającym do przyjęcia na aplikację notarialną, prowadzonym w stosunku do wielu stron, brał udział po stronie organu administracyjnego krewny kandydata na aplikanta, to podlega on z mocy prawa wyłączeniu od udziału w całej sprawie, a nie tylko wyłączeniu od udziału w części postępowania, obejmującej rozpatrywanie wniosku jego krewnego. Jest bowiem oczywiste, że jeżeli prawa kandydatów na aplikantów wynikają z tego samego stanu prawnego i faktycznego, to pozytywne, jednostkowe rozstrzygnięcie w stosunku do jednego kandydata jest podejmowane niejako kosztem «innego» kandydata”.

⁸³ Por. art. 61⁸ k.r.o.

- krewnymi w linii prostej od wspólnego przodka) należy obliczyć liczbę urodzeń każdego z nich od wspólnego przodka i dodać je do siebie. Brat i siostra spokrewnieni są ze sobą w drugim stopniu, bracia cioteczni – w czwartym. W literaturze podkreśla się, że w zakresie ustalania stopni pokrewieństwa i powinowactwa często zdarzają się omyłki⁸⁴;
- 3) stroną jest osoba związana z pracownikiem stosunkiem przysposobienia, opieki lub kurateli. Przysposobienie – adopcja – to powstały w wyniku orzeczenia sądu taki stosunek prawny, jaki występuje między rodzicami i dziećmi. Opieka to stosunek prawny powstały w wyniku orzeczenia sądu pomiędzy osobą wskazaną jako opiekun a osobą nieposiadającą zdolności do czynności prawnych – małoletnim niepozostającym pod władzą rodzicielską lub osobą ubezwłasnowolnioną. Opiekun sprawuje pieczę nad majątkiem i osobą swojego pupila. Kuratela jest stosunkiem prawnym powstałym w wyniku orzeczenia organu państwowego pomiędzy kuratorem a osobą, która z różnych powodów nie może sama prowadzić swoich spraw (osoba nieobecna, ciężko chora). Artykuł 30 § 5 k.p.a. przewiduje, iż w sprawach spadków nieobjętych jako strony działają osoby sprawujące zarząd majątkiem masy spadkowej, a w przypadku ich braku – kurator wyznaczony przez sąd na wniosek organu administracji⁸⁵;
 - 4) pracownik był w sprawie świadkiem lub biegłym bądź przedstawicielem jednej ze stron albo takim przedstawicielem była któraś z osób wskazanych w punkcie 2 lub 3;
 - 5) pracownik brał udział w wydaniu zaskarżonej decyzji. Istotą tej przesłanki jest usunięcie przypadków, w których pracownik dwa lub więcej razy (postępowania w trybie zwyczajnym i w trybach nadzwyczajnych) uczestniczył w procesie wydawania rozstrzygnięcia. Przed nowelizacją Kodeksu postępowania administracyjnego dokonaną na mocy ustawy z 3.12.2010 r. przepis ten stanowił o wyłączeniu pracownika, który „brał udział w niższej instancji w wydaniu zaskarżonej decyzji”. Aktualne brzmienie przepisu likwiduje występujące w orzecznictwie sądowym oraz piśmiennictwie kontrowersje co do możliwości uczestniczenia w orzekaniu z wniosku o ponowne rozpoznanie sprawy przez członka samorządowego kolegium odwoławczego, który brał udział w wydaniu przez to kolegium decyzji w I instancji. W uchwale NSA (7) z 22.02.2007 r.⁸⁶ przyjęto, że taki członek podlega wyłączeniu. Jednak NSA

⁸⁴ Szerzej na ten temat *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. B. Dobrzański, J. Ignatowicz, Warszawa 1975, s. 619; por. też wyrok NSA z 17.08.1993 r., SA/Po 3155/92, OSP 1995/9, poz. 188, z głosem W. Chróścielewskiego – dotyczył on stanu faktycznego, w którym organy administracji błędnie obliczyły stopnie pokrewieństwa.

⁸⁵ Szerzej na ten temat *Wielka encyklopedia prawa*, red. B. Hołyst, Warszawa 2005, s. 392, 564 i 829.

⁸⁶ II GPS 2/06, ONSAiWSA 2007/3, poz. 61, z aprobującą głosem W. Chróścielewskiego, ZNSA 2007/3, s. 137 i n.; por. też Z. Kmieciak, *Wniosek o ponowne rozpatrzenie sprawy w k.p.a. (Odwołanie czy remonstracja?)*, PIP 2008/3, s. 19 i n.

W publikacji autorzy zaprezentowali i poddali analizie ogólne postępowanie administracyjne, postępowanie podatkowe, administracyjne postępowania odrębne, postępowanie egzekucyjne w administracji oraz postępowanie sądownoadministracyjne. Przedstawiane zagadnienia zostały szeroko zilustrowane orzecznictwem Naczelnego Sądu Administracyjnego oraz wojewódzkich sądów administracyjnych, a także poglądami piśmiennictwa prawniczego.

Podręcznik uwzględnia zmiany regulacji prawnych dotyczące dochowania terminu w przypadku przebywania strony poza granicami Polski, a także terminologii odnoszącej się do podpisu elektronicznego. Autorzy poddali analizie zmiany Kodeksu postępowania administracyjnego i Ordynacji podatkowej wprowadzone ustawą z 18.11.2020 r. o doręczeniach elektronicznych, jak również zmiany Kodeksu w zakresie instytucji stwierdzenia nieważności decyzji będące konsekwencją ustawy z 11.08.2021 r. W rozważaniach uwzględniono także obszerną nowelizację ustawy o postępowaniu egzekucyjnym w administracji ustawą z 11.09.2019 r.

Książka jest adresowana do studentów studiów prawnych i administracyjnych wszelkich typów szkół wyższych, a także pracowników organów administracji publicznej. Będzie użyteczna także dla aplikantów i praktyków – zwłaszcza sędziów, adwokatów, radców prawnych, oraz wszystkich innych osób, dla których wiedza z zakresu postępowania administracyjnego oraz postępowania przed sądami administracyjnymi może być przydatna w pracy zawodowej.

Wojciech Chróścielewski – profesor doktor habilitowany nauk prawnych w Katedrze Postępowania Administracyjnego i Sądowej Kontroli Administracji na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego; sędzia Naczelnego Sądu Administracyjnego w stanie spoczynku; autor i współautor około 200 publikacji naukowych – monografii, komentarzy, podręczników, artykułów i glos – publikowanych w najpoważniejszych wydawnictwach i czasopismach naukowych.

Jan Paweł Tarno – profesor doktor habilitowany nauk prawnych; sędzia Naczelnego Sądu Administracyjnego w stanie spoczynku; wieloletni kierownik Zakładu Sądownictwa Administracyjnego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego; przewodniczący Rady Naukowej Letnich Warsztatów Doktoranckich; autor i współautor około 190 opracowań naukowych z zakresu prawa i postępowania administracyjnego oraz sądowej kontroli administracji.

Paweł Dańczak – doktor nauk prawnych; adiunkt w Katedrze Postępowania Administracyjnego i Sądowej Kontroli Administracji Uniwersytetu Łódzkiego; asesor sądowy Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Łodzi; autor i współautor opracowań naukowych z zakresu prawa i postępowania administracyjnego, postępowania sądownoadministracyjnego oraz prawa nauki i szkolnictwa wyższego, a także prawa cudzoziemców.

LEXOTEKA
więcej niż podręcznik

Poszukaj pozostałych podręczników
dostępnych online

www.lexoteka.pl

9788382463071 W08P01

ISBN 978-83-8246-307-1

9 788382 463071

ZAMÓWIENIA:

INFOLINIA: 801 04 45 45

ZAMÓWIENIA@WOLTERSKLWER.PL

WWW.PROFINFO.PL

CENA 89 ZŁ (W TYM 5% VAT)